

Kirkelige holdninger til jøder under Hitler-regimet: Kan vi i Danmark lære af de tysk kristnes selvrefleksioner?

Norbert Krüger og Birgit Nahrstedt undersøger her kirkernes argumentationer, handlemåder og de teologiske diskussioner mellem de forskellige kristne grupper under det nationalsocialistiske styre i Tyskland. Billedet var væsentligt anderledes i Danmark, fordi folkekirkens præster i vidt omfang støttede de danske jøder. De efterfølgende selvrefleksioner og dialogen mellem jøder og kristne i Tyskland er ikke desto mindre interessant i både en tysk såvel som dansk sammenhæng, viser de.

Af Norbert Krüger og Birgit Nahrstedt

Sammenfatning

At drabet på de europæiske jøder blev udført af tysk kristne gjorde det nødvendigt for tyske teologer at undersøge ikke kun kirkernes rolle i jødeforfølgelserne, men også jødehadets ideologiske fundament og dermed de antijødiske passager i Det Nye Testamente.

Allerede før Holocaust var der enkelte jødiske teologer, som for eksempel Martin Buber, der forsøgte at etablere en åben teologisk dialog. Mens disse forsøg stort set blev ignoreret fra den kristne side, har der – efter Holocaust – været en stor interesse for en sådan dialog, hvilket blandt andet ses ved fremkomsten af efterkrigstidens Tysklands mange jødisk kristne foreninger. Denne dialog har vist sig frugtbar for begge sider: For kristne gav det en positiv forståelse af Jesu jødiskhed, det vil sige forståelsen af Jesu optræden og hans handlinger som jøde i en jødisk kontekst, et friskt syn på evangelierne. For nogle jøder gav dialogen mulighed for at reintegrere Jesus i jødedommen.

På baggrund af denne dialog opstod der i nogle tyske kredse stor sensitivitet i forhold til, hvordan der bliver talt om jøder i den kristelige fortælling. For eksempel

blev det i forlængelse af tekster fra Det Nye Testamente hævdet, at jøderne havde mistet deres forrang over for Gud på grund af deres påståede medansvar for Jesu Kristi død, og at en "ny pagt" med kristne havde erstattet jødernes "gamle pagt". Dermed blev det implicit påstået, at jødedommen var mindreværdig i forhold til kristendommen. Betydelige anstrengelser for at undgå etableringen af antijødiske fordomme er blevet gjort i de tyske kirker efter krigen.

I Danmark var situationen efter Anden Verdenskrig helt anderledes end i Tyskland, hvor den tysk kristne interesse for dialogen med jøder i høj grad har været drevet af skyldfølelse. I modsætning til Tyskland sikrede indsatsen fra det danske samfund, at flertallet af de danske jøder overlevede forfølgelserne. Som en konsekvens heraf var der ikke den samme nødvendighed for at beskæftige sig med de antijødiske stereotyper i den kristne grundfortælling eller at etablere en lignende intens teologisk dialog mellem jøder og kristne. Vi mener, at det danske samfund også kan profitere af en grundig analyse af den "antijødiske kristne grobund" og resultaterne af den tysk jødisk kristne dialog efter Holocaust. Formålet med denne artikel er derfor at informere om relevante teologiske

udviklinger i Tyskland under det nationalsocialistiske herskab og i efterkrigstiden og at sammenligne disse med udviklinger i Danmark for at vurdere, hvad vi i Danmark kan lære heraf.

Introduktion

For nationalsocialisterne stod jøderne først og fremmest bag alt, som var kommunistisk, men også "finanskapitalismen" var for dem forbundet med jødedommen. For mange kristne var en jøde også en gudsmorder (*Gottesmörder*). Og det var især dette argument, der blev udledt fra Det Nye Testamente, som blev benyttet til at begrunde antisemitismen i den europæiske historie. Også nazisterne brugte disse etablerede jødefjendtlige stereotyper i deres propaganda, og ikke få tyskere tilsluttede sig nationalsocialismen på grund af deres kristne selvforståelse (Steigmann-Gall 2009).

Men der var nogle grundlæggende problemer: Det Gamle Testamente var utvivlsomt jødisk, og Jesus og de første kristne var også jøder. Nogle tyske teologer forsøgte derfor at gøre kristendommen kompatibel med nationalsocialismens ideologi, eksempelvis ved at fortolke jøden Jesus som jødedommens dødsfjende. Selvom disse teologer har haft en betydelig indflydelse i især den evangeliske kirke, slog dette forsøg stort set fejl. Adolf Hitler kunne ikke *gleichschalten* (ensrette) kirkerne (det vil sige absorbere kirkerne i den national-socialistiske stat), som han for eksempel havde gjort med de tyske delstater, sportsorganisationer og universiteter. Men i modsætning til den danske folkekirke var det overvældende flertal af de tysk kristne aktive støtter af jødeforfølgelserne, eller de forholdt sig tavse, og her var den udbredte religiøse antisemitisme helt sikkert en vigtig faktor (Goldhagen 2002).

Indsigten i kirkens og kristendommens medansvar for Holocaust har ledt til en refleksionsproces hos mange tyske kristne efter krigen, og kirkerne så nødvendigheden af at nytænke relationen til jødedommen. Mange teologer opfordrer til at behandle bestemte dele i Det Nye Testamente med stor forsigtighed for at undgå, at teksternes brug i dag leder til formidlingen af antijødiske fordomme og stereotyper (Eckert et al. 1967). I den

Christus, der Todfeind des Judentums (Kristus, jødedommens dødsfjende). En kirkeavis under nationalsocialismen.

sammenhæng var der fra kristen side i Tyskland efter krigen også stor interesse for en dialog med jødedommen. Allerede før krigen havde nogle jødiske teologer som eksempelvis Buber (Buber 1930) og den tysk jødiske religionsfilosof Franz Rosenzweig (Rosenzweig 1921) forsøgt at initiere en dialog, men det var ikke blevet imødekommet af kristne på daværende tidspunkt.

I forbindelse med en sådan dialog blev Jesus i stigende grad forstået af kristne og også af jødiske teologer som en repræsentant for jødedommen. Der udkom publikationer af kristne, som havde til formål at forstå, hvad Jesu jødedom kan betyde for den kristne tro (Reck 2019; Wengst 2021), mens jødiske publikationer forsøgte at "hjemkalde" Jesus til jødedommen (Homolka 2021). Med udgangspunkt i en oversigt over de tyske kirkers holdning til og handlinger mod jøderne mellem 1933 og 1945 samt en sammenligning med udviklingen i den danske folkekirke i samme periode præsenterer vi de tyske kirkers selvrefleksioner over deres medansvar for Holocaust og den dialog mellem jøder og kristne, der fandt sted i Tyskland efter krigen. Vi mener, at disse selvrefleksioner og denne dialog også kan være frugtbar i en dansk sammenhæng, hvor der, på grund af den danske folkekirkes mere positive holdning over for deres jødiske medborgere under nazisternes besættelse, har været mindre fokus på disse emner.

Artiklen er opbygget som følger: I første del diskuteres tre hovedargumenter, der historisk set blev brugt til at begrunde antisemitisme, og desuden tydeliggøres særlige

kendetegn ved den nationalsocialistiske antisemitisme. Anden del behandler jødiske teologers forsøg på at komme i dialog med repræsentanter fra de kristne kirker før nationalsocialismens magtovertagelse. Disse fik særlig relevans efter 1945. Artiklens hoveddel, som er tredje del, giver et overblik over hovedtrækkene i den tyske kirke mellem 1933 og 1945 og sammenligner disse med udviklingen i den danske kirke i den samme tidsperiode. I fjerde del dykker vi ned i afklaringsprocessen, som foregik i de to store tyske kirkesamfund og også i den

En moderniseret form af ritualmordlegenden i Streichers avis Der Stürmer.

aktive og frugtbare teologiske dialog mellem jøder og kristne i efterkrigstidens Tyskland. Artiklen afsluttes med en perspektivering, som ligger i en dybere teologisk dialog mellem jøder og kristne i Danmark.

Den kristne antijudaisme som grobund for den nationalsocialistiske antisemitisme

Tre problematiske kristne grundfortællinger

Jules Isaac (1877-1965) var en fransk historiker med en jødisk familiebaggrund. Kun han selv og hans søn overlevede den tyske terror, hans kone og resten af hans familie blev myrdet i Auschwitz. I sammenhæng med en privataudiens i 1960 hos pave Johannes XXIII præsenterede Isaac et dokument, som indeholdt et forslag til en revision af den kristne lære om jødedommen. Dokumentet har haft betydelig indflydelse på erklæringen *Nostra aetate*, i hvilken den katolske kirkes holdning til ikke-kristne religioner blev fornyet. *Nostra aetate* blev vedtaget af det Andet Vatikankoncil den 26. oktober 1965.

I sin sidste bog, *The Teaching of Contempt: Christian Roots of Anti-Semitism* (1964) afslørede Isaac tre kristne grundfortællinger, som var og desværre stadig er grobund for antisemitisme. I den første fortælling, *The dispersion of the Jews: providential punishment for the crucifixion* (Jødernes fordrivelser: Guds straf for korsfæstelsen), fortolkes jødernes fordrivelser som Guds straf for Jesu korsfæstelse. Dette argument, som kan begrundes for eksempel med Lukas 21,24, findes stadig i fundamentalistiske kristne miljøer, men har sandsynligvis mindre betydning i dagens forkyndelse i de danske kirker.

Den anden fortælling, *The degenerate state of Judaism at the time of Jesus* (Jødedommens degenererede tilstand på Jesu tid), er stadig populær i dag – dog ikke i dens ekstreme form – men i mere subtile former. For eksempel blev Det Nye Testamente i kirkens historie præsenteret som et vidnesbyrd om Guds kærlighed og nåde i modsætning til Det Gamle Testamente som et vidnesbyrd om loven og Guds krævende retfærdighed.¹ Endvidere blev det i forlængelse af tekster fra Det Nye Testamente hævdet, at jøderne havde mistet deres forrang over for Gud på grund af deres angivelige medansvar for Jesu Kristi død, og at en ny pagt med kristne havde erstattet jødernes gamle pagt. Dermed bliver jødedommen beskrevet som mindreværdig i forhold til kristendommen.

Den historisk sandsynligvis mest destruktive grundfortælling er *The crime of deicide*, som kan oversættes som "Beskyldning for gudsmord". Den påstår, at jøderne har dræbt Jesus, som også – når man følger beslutningen på det første koncil i Nikæa fra 325 – opfattes som Guds

Kirkelige holdninger til jøder under Hitler-regimet: Kan vi i Danmark lære af de tysk kristnes selvrefleksioner?

*Korsfæstelsesscene fra det 14. århundrede
(kalkmaleri i Katharinenkapelle Landau)*

eneste søn og endda gudslignende. Denne anklage, som allerede findes i evangelierne (se for eksempel Mat. 27,25), er i sin fulde form for første gang dokumenteret i Melito af Sardes' påskeprædiken (Meliton af Sardes 1992) fra det andet århundrede. Tæt forbundet med beskyldningen om gudsmord er den såkaldte ritualmordslegende, det vil sige beskyldningen om, at jøder ville dræbe kristne børn for at bruge deres blod til hemmelige ritualer (Johnson 2012). Virkningen af den historisk ikke-holdbare beskyldning om gudsmord² blev endnu mere forstærket gennem dens århundredlange ritualisering i påsketiden. Beskyldningen om gudsmord blev også udtrykt i kunsten. I kalkmaleriet fra det 14. århundrede er det en jøde (genkendelig ved jødehatten), der – i modstrid med evangelisternes beretning, hvor romerne korsfæstede Jesus – udfører denne ekstremt pinefulde og ydmygende dødsstraf. Især ritualmordslegenden blev brugt af nationalsocialisterne for at retfærdiggøre vold mod jøder. På baggrund af det hadefulde billede af “den blodsugende jøde”, der som en parasit udnyttede samfundet, skabte nationalsocialisterne en moderniseret version af legenden.

Senere i artiklen vil vi se, at teologernes refleksioner og den jødisk kristne dialog i efterkrigstidens Tyskland har skabt en vis bevidsthed om problematikkerne forbundet med disse tre grundfortællinger. Der er således gjort betydelige anstrengelser for at undgå etableringen af

antijødiske fordomme i de tyske kirker.

Mens bevidstgørelsen i Tyskland var drevet af skyldfølelser, har der på grund af den modige reaktion fra den danske folkekirkes side af jødernes forfølgelse under nazisternes besættelse ikke været den samme påtrængende nødvendighed for at reflektere over disse aspekter. Konsekvensen er til gengæld, at der er en mindre bevidsthed om problematikkerne forbundet med de tre fortællinger udpeget af Isaac blandt danske kristne.

Den nationalsocialistiske antisemitisme

Nazisternes jødehad byggede på de gennem århundreder formidlede fordomme som beskrevet ovenfor, men der var en principiel forskel mellem nazisternes antisemitisme og den kristne antijudaisme: Hitlers antisemitisme var grundlæggende *racistisk*, det vil sige, at jøder blev forstået først og fremmest som en race. Nazisterne gjorde brug af de allerede etablerede religiøse motiver i deres propaganda: Der udkom for eksempel flere særnumre om

Moshe Hoffmann – træsnit fra 6.000.001 serien.

Kirkelige holdninger til jøder under Hitler-regimet: Kan vi i Danmark lære af de tysk kristnes selvrefleksioner?

ritualmordlegenden i Julius Streichers rabiate tidsskrift *Der Stürmer*. Mens der var mange nazister, som opfattede sig selv som troende kristne (Steigmann-Gall 2009) og kunne legitimere deres antisemitisme på basis af religiøse argumenter, var der også nazister, som brugte en “videnskabelig” fortolkning af antisemitisme, der var baseret på en primitiv socialdarwinisme (Guski-Leinwand 2017).

Her skal ikke diskuteres, om idéen om “racer” overhovedet giver mening i sammenhæng med mennesker, hvilket for eksempel blev betvivlet fra førende evolutionsforsker i Jena-erklæringen i 2019. Mere relevant i artiklens kontekst var en praktisk og fatal konsekvens af nazisternes racistiske tankegang: Hvor det i middelalderen var muligt for jøderne at undgå forfølgelse ved at give samtykke til deres dåb, var dette slet ikke muligt under nazisternes herredømme. Det betød, at kristne med en jødisk familiebaggrund også blev forfulgt og til sidst sendt til udryddelseslejre.

Den jødiske kunstner Moshe Hoffmann har givet udtryk for en konsekvens af nazisternes tænkning: Også Jesus selv burde være blevet myrdet i en af de mange koncentrationslejre og bliver dermed repræsentant for sit folks lidelser. Rent praktisk var de tyske kristne stillet over for problemet, hvordan man skulle forholde sig til deres – i nazisternes øjne – jødiske medkristne.

Jødiske forsøg for at etablere en dialog med kristendommen før 1933

For jødedommen var kristendommens verdensomspændende succes også en teologisk udfordring: Kristendommen har gjort den jødiske Tanakh, som stort set er identisk med Det Gamle Testamente, kendt i hele verden. Det har for nogle jødiske teologer krævet en teologisk forklaring: Man kunne forestille sig, at kristendommen kunne have en plads i Guds frelserplan. Men det var vigtigt for disse jødiske teologer at understrege, at der også – på trods af kristendommens åbenlyse succes – skulle være plads til jødedommen.

Dette blev dog fra kristen side betvivlet, for det første på grund af et teologisk argument: Især lignelsen om de onde vinbønder (Markus 12, 1-12) blev udlagt, som

om den gamle pagt, som Gud havde indgået med Israel, blev erstattet af Guds nye pagt med kristne. Dermed – og det blev set som et klart tegn på jødedommens degenererede tilstand på Jesu tid – blev det postuleret, at jøderne ikke havde forstået deres egen hellige bog: Jøderne nægtede at acceptere Jesus som messias, selvom – i kristnes fortolkning – Jesu bebudelse var Det Gamle Testaments kvintessens. Men det jødiske mindretals ret til at eksistere blev også rent praktisk truet på grund af de mange forfølgelser i den europæiske historie.

For nogle jødiske teologer var det derfor vigtigt at definere en teologisk rolle for deres religion ved siden af kristendommen. Rosenzweig har prøvet at give et svar på en sådan “rollefordeling”: Jødedommen er kernen, og kristendommen bærer den jødiske visdom – i sin egen udgave – ind i den hedenske verden. Med tankegangen om disse to forskellige roller, som kristendommen og jødedommen muligvis har i Guds frelserplan, kan Rosenzweig foreslå en slags arbejdsfordeling: “For Gud er både jøder og kristne således arbejdere på det samme værk” (Rosenzweig 1921). På den måde kunne en frugtbar sameksistens have været en mulighed.

Men der var også en anden interesse fra jødisk side: Jesus var jøde, han var barn af en jødisk mor.³ Den kristne fortælling om Jesus som messias og Guds søn var selvfølgelig ikke acceptabel for det 20. århundredes jøder. Den jødiske religionsfilosof Abraham J. Heschel gav klart udtryk for forskellene mellem jødedommen og kristendommen: “Der er faktisk en dyb kløft mellem kristne og jøder, for eksempel i spørgsmålet om Jesu guddommelighed og messiasskab” (Heschel 1965). Den historisk-kritiske forskning (det vil sige den videnskabelige undersøgelse af Biblen, som startede i det 18. århundrede) har sat spørgsmålstegn ved, hvorvidt Jesu guddommelighed og messiasskab kan føres tilbage til Jesus selv og åbnede muligheden for at reintegrere Jesus i jødedommens fortælling ved at forstå Jesus som repræsentant for den jødiske tænkning og væsen. Den jødiske religionsfilosof Leo Baeck har formuleret denne tilgang:

Jesus er en ægte jødisk personlighed. Al hans stræben og gøren, hans bæring og følelse, hans tale

Kirkelige holdninger til jøder under Hitler-regimet: Kan vi i Danmark lære af de tysk kristnes selvrefleksioner?

og tavshed bærer præg af den jødiske måde, præg af det bedste, der var og er i jødedommen, men kun i jødedommen på det tidspunkt.

I intet andet folk ville en mand som ham have været i stand til at virke; i intet andet folk ville han have fundet de apostle, der troede på ham. (Baeck 1901)

Disse to tilgange, (1) at forstå jødedommen og kristendommen som arbejdende på “det samme værk”, som Rosenzweig har givet udtryk for, og (2) at forstå Jesus som jøde, der agerede i sin jødiske kontekst, kunne have givet grundlag for en produktiv og frugtbar dialog mellem tyske kristne og tyske jøder før nationalsocialisternes magtovertagelse. Men denne håndsækning fra jødisk side blev desværre stort set ignoreret af kristne teologer. Som det diskuteres senere i artiklen, åbnede kristne dog op for en sådan dialog efter Holocaust.

Den tyske og danske kirke i tiden mellem 1933 og 1945

Situationen i Tyskland

Var der før Holocaust kun et marginalt fåtal af kristne, der var interesseret i at imødekomme ønsket om at gå ind i den dialog, som blev tilbudt fra jødisk side, var der derimod stor enighed – selv blandt de mere jødedomspositive teologer – om, at Tyskland havde et *Judenproblem*.⁴ Det store flertal af de tyske kristne var påvirket af de generelle fordomme mod jødedommen som beskrevet tidligere.

I Tyskland er den kristne majoritet organiseret i to kirkesamfund: den evangeliske og den katolske kirke, som i dag stadigvæk repræsenterer mere end halvdelen

af befolkningen. Denne artikel fokuserer på den evangeliske kirke, der var organiseret i *Landeskirchen*, det vil sige delstatskirker, som var og stadig i dag er samlet i paraplyorganisationen Deutsche Evangelische Kirche (DEK). På grund af den historisk betingede organisation i *Landeskirchen* var de enkelte delstatskirker kendetegnet ved en langt større autonomi i forhold til deres paraplyorganisation end den mere hierarkisk organiserede katolske kirke, der allerede den 20. juli 1933 helt overraskende indgik et rigskonkordat med Hitler (det vil sige en statskirkekonkordat mellem Vatikanstaten og Det Tyske Rige). Rigskonkordatet garanterede den katolske kirke en vis grad af autonomi i den nationalsocialistiske stat i forhold til religionsuddannelse, præsternes udnævnelse, indkrævning af kirkeskat osv., men det indeholdt ikke nogen bestemmelse om deres præster og lægfolk med jødisk baggrund. De fik således ikke en særlig beskyttelse gennem overenskomsten.

Det første trin i den nationalsocialistiske jødeforfølgelse, som direkte påvirkede de tyske kirker, var “arierparagraffen”, der var en del af “Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums” fra den 7. april 1933. Arierparagraffen krævede, at tjenestemænd med ikke-arisk afstamning skulle førtidspensioneres. Præsterne var generelt ansat som tjenestemænd, og derfor skulle kirkerne forholde sig til arierparagraffen helt praktisk.

To delstatskirker iværksatte arierparagraffen allerede i 1933 (Altpreußische Union og Thüringen), andre fulgte med i årene efter (Sachsen, Schleswig-Holstein, Braunschweig, Lübeck, Mecklenburg, Hessen-Nassau og Württemberg).⁵ Jødiske præster, det vil sige præster med forældre eller bedsteforældre, som havde været

Deutsche Christens emblemer mellem 1932 og 1937

Kirkelige holdninger til jøder under Hitler-regimet: Kan vi i Danmark lære af de tysk kristnes selvrefleksioner?

medlemmer af et jødisk trossamfund, blev tvunget til at forlade deres embeder. Det drejede sig om ca. 110 præster, mens også et ukendt antal teologistuderende blev berørt.⁶ Men der var også modstand: I september 1933 kom der en udtalelse fra det protestantiske teologiske fakultet ved universitetet i Marburg med følgende konklusion: "... Arierparagraffen [er] en vranglære for kirken og ødelægger dens substans." Dietrich Bonhoeffer, som blev myrdet i koncentrationslejren Flossenbürg kort før krigens afslutning, gik endnu videre ved at udvide kirkens ansvar til at omfatte alle jøder. Han skrev i sin artikel "Die Kirche vor der Judenfrage" fra juni 1933: "Kirken er ubetinget forpligtet til at være på ofrenes side, også selvom de ikke tilhører det kristne fællesskab." Disse stemmer repræsenterede imidlertid et marginalt mindretal.

På den anden side krævede kirkepartiet Deutsche Christen (DC), som forsøgte at forene kirkens tro med den nationalsocialistiske ideologi, at jøder blev fjernet fra kirken:

Vi ser den jødiske mission som en alvorlig trussel mod vores nationalitet. Den er indgangen for fremmed blod til vores nationale krop. ... Vi afviser missionen til jøderne i Tyskland, så længe jøderne har ret til statsborgerskab, og faren for racemæssig udviskning og bastardisering eksisterer. De hellige skrifter har også noget at sige om hellig vrede og tilbageholdende kærlighed. Især ægteskaber mellem tyskere og jøder skal forbydes.⁷

Mange af DC-teologerne var forankret i en liberal teologisk tradition, som for eksempel gjorde det muligt at rekonstruere en historisk Jesus, der adskilte sig fra evangeliernes Jesus, ved hjælp af kildekritiske og historiske argumenter. På den måde blev det for eksempel postuleret, at Jesus var "arier".

Med Hitlers støtte fik DC en overvældende sejr ved det kirkevalg, der med kort varsel blev udskrevet den 23. juli 1933, og de indsatte med Ludvig Müller derefter *Reichsbischof*. Embedet var blevet skabt med henblik på at etablere en hierarkisk og statsloyal evangelisk kirke, som skulle erstatte den mere løst organiserede struktur

af de uafhængige delstatskirker.

Den 3. november 1933 blev der afholdt et stort DC-arrangement i Sportpalast i Berlin. Reinhold Krause, Storberlins DC-Gau-Obmann (det vil sige DC-formand af syslen Storberlin), skitserede et program for en kommende tysk *Volkskirche*. Under høj jubel fra 20.000 mennesker krævede han blandt andet: "Vi [...] har gentagne gange understreget, at mennesker af jødisk blod ikke hører hjemme i den tyske folkekirke, hverken på prædikestolen eller under prædikestolen. Og hvor de står på prædikestolene, skal de forsvinde så hurtigt som muligt."⁸

Krauses krav gik endnu videre:

Strømmen af dem, der vender tilbage til kirken, skal først vindes igen. Det kræver en følelse af hjem, og det første skridt mod denne følelse af hjem er frigørelse fra alt det utyske i gudstjeneste og bekendelse, frigørelse fra Det Gamle Testamente med dets jødiske lønmoral, fra disse historier om kvæghandlere og alfonser. Denne bog er med rette blevet beskrevet som en af de mest tvivlsomme bøger i verdenshistorien. Det er ikke acceptabelt, at præster for tyske kristne erklærer, at vi stadig står på Det Gamle Testaments grund.

Det Gamle Testamente skulle opgives. Og i dette opfattede Krause sig enig med Martin Luther, i hvert fald med "Martin Luthers ånd":

Hvis vi påkalder os Martin Luthers ånd i dag, så lad os ikke ignorere Luthers holdning til Det Gamle Testamente og jøderne, når han skriver: "Lad derfor Moses være et spejl for jøderne, og lad ikke os hedninger sværge ved det! Moseloven vedrører kun jøderne. Det Gamle Testamente er ikke af Guds nåde, men er menneskers værk. Jøderne er dog ikke Guds folk."

Men det var ikke nok at opgive Det Gamle Testamente, fordi der var også mange tekstdele i Det Nye Testamente, som var suspekte:

Kirkelige holdninger til jøder under Hitler-regimet: Kan vi i Danmark lære af de tysk kristnes selvrefleksioner?

Men det vil også være nødvendigt for vores regionale kirke at beskæftige sig med at fjerne alle de åbenlyst forvrængede og overtroiske beretninger i Det Nye Testamente, og at udtale en grundlæggende afstandtagen fra hele syndebuk- og mindreværdsteologien hos rabbiner Paulus, som begik en forfalskning af dette budskab .... Og det er ikke nationalsocialistisk at klamre sig til en frelsesegoisme, når nationalsocialismen siger: "Du som individ er intet, dit folk er alt, det handler ikke om din frelse, men om dit folks frelse." Jesu rene lære må igen danne grundlaget for kirken. Hvis vi tager det ud af evangelierne, som taler til vores tyske hjerter, så træder essensen af Jesu lære klart og tydeligt frem, hvilket – og det kan vi være stolte af – er helt i tråd med nationalsocialismens krav.

Det Nye Testamente er – hvis man følger Krause – en forfalskning af "Jesu rene lære", og opgaven med at rekonstruere denne rene lære blev taget op af nogle tyske teologer, hvilket diskuteres nedenfor.

Men Krauses tale gik ikke uimodsagt hen. Det Gamle Testaments afskaffelse blev ikke accepteret af de tyske teologers flertal, og der var også en generel modstand mod, at staten blandede sig i livets religiøse aspekter. Barmenerklæringen fra den 31. maj 1934, som har formet det teologiske fundament af Bekendelseskirken (en oppositionsbewægelse i den evangeliske kirke, som agerede imod kirkens ensretning), siger derimod:

Vi afviser den falske lære, at staten bør og kan blive den eneste og totale orden for menneskelivet ud over sin særlige mission og dermed også opfylde kirkens formål. Vi afviser den falske lære, at kirken, ud over sin særlige mission, bør og kan tilegne sig statens natur, opgaver og værdighed og dermed selv blive et organ for staten.

Efter Krauses tale mødte DC's idé om en *Volkskirche*, som underordner sig og bliver et redskab for den nationalsocialistiske stats herredømme, modstand i mange menigheder. Som konsekvens deraf mistede DC en god del af deres medlemmer. Idéen om at "renske kristendommen" for alt jødisk blev i første omgang afværget. Men DC blev

Kirkelige holdninger til jøder under Hitler-regimet: Kan vi i Danmark lære af de tysk kristnes selvrefleksioner?

indflydelsesrig, især på de evangeliske teologiske fakulteter: I 1937 var alle dekanpositioner besat af DC-medlemmer, og mere end en tredjedel af professorerne og halvdelen af lektorerne var DC-medlemmer (Bergen 1991).

Barmenerklæringen rettede sig også imod den såkaldte *Deutsche Glaubensbewegung* (Tyske Trosbevægelse), hvor stærke kræfter var skeptiske over for kristendommen som helhed. Filosofiprofessoren Ernst Bergmann var en af bevægelsens ledere og medlem af lederrådet i Den Tyske Trosbevægelse (Junginger 2012). Han blev tvunget til at forlade bevægelsen i 1934, fordi han havde været gift med en jødisk kvinde fra 1917 indtil 1921, med hvem han havde fået to børn. Bergmann fortsatte dog med at udbrede sine teorier offentligt som repræsentant for forskellige *völkisch*-religiøse grupperinger indtil krigens afslutning og begik formentlig selvmord i 1945. Bergmann skrev: "Odinsreligionen, skabt af det nordisk germanske menneske, var den smukkeste, mest moralske og mest sandfærdige religion skabt af mennesket på jorden i oldtiden. Kristendommen fremstår ved siden af den som en religion af sygdom og degeneration" (Bergmann 1934).

Bergmann ville erstatte kristendommen som helhed med en "arisk religion", fordi kristendommen i bund og grund var jødisk og derfor skadelig:

Enhver tysker i dag kan se træk af det artsfremmede, der ligger i kristendommen. Alle ved, hvor stor den jødiske del af kristendommen er. Ideen om messias og forsoningsofferet, begrebet synd og forløsning, læren om livet efter døden, skaberen, belønningens og straffens Gud, den kvinde- og moderfjendske paulinske ånd og mange andre ting stammer fra jødedommen.

Bergmanns konklusion var: Denne religion for de race-mæssigt underlegne havde ødelagt den germanske sjæl.

Kampen mod en udskiftning af kristendommen med en germansk religion blev til en vedvarende udfordring for tilhængerne af både DC og Bekendelseskirken indtil krigens afslutning. Især Alfred Rosenbergs bog *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* (1930) var indflydelsesrig i denne sammenhæng, selvom Rosenberg forblev uklar om, hvorvidt han foretrak en "afjudaiseret kristendom"

eller kristendommens afskaffelse. På den måde var Bekendelseskirken tvunget til at føre en krig på to fronter: mod DC og mod den Tyske Trosbevægelse.

I Barmenerklæringen stod der ingenting om pligten til at beskytte jøderne, ikke engang om de jødiske kristne i deres egen kirke. Hvordan de ca. 120.000 jødiske kristne i den evangeliske kirke blev behandlet, hang sammen med delstatskirkens politik og den lokale menighed. Den tyske teolog Ursula Büttner skriver:

De "Deutschen Christen", som besatte de ledende stillinger i de fleste regionale kirker, var kirkens nationalsocialister. Deres mål var at fjerne alt jødisk fra kirken. Det gjaldt både mennesker med jødiske rødder og elementer i Bibelen og i salmebogen. Der var mere radikale og mindre radikale. Fra 1939 afviste de dåb af mennesker af jødisk oprindelse, og fra slutningen af 1941 ønskede de ikke længere at have disse troende med til gudstjenester og efter døden på kirkegårdene.⁹

Enhver understøttelse af jødiske kristne var stort set op til de til enkelte præster, teologer eller lægfolk og udgik ikke fra kirkens officielle ledelse. Men det vil være en forenkling at hævde, at risikoen, som utvivlsomt var forbundet med enhver form for kritik, udgjorde hovedårsagen til, at kirkelederne stort set var tavse om jødeforfølgelserne.

I forbindelse med det nationalsocialistiske eutanasi-program, som var målrettet udryddelsen af fysisk og psykisk handicappede mennesker, var der officielle protester fra den kirkelige side (Burleigh 2008). Og disse protester førte til enkelte succeser: I 1941 beordrede Hitler for eksempel indstillingen af de såkaldte Aktion T4. Men mens der var protester fra kirkens øverste repræsentanter mod nazisternes eutanasi-program, kan der stort set ikke opdrives officielle kirkelige indsigelser mod jødeforfølgelserne (Goldhagen 2002): Den nationalsocialistiske antisemitisme, som byggede på århundreders indoktrinerende antisemitiske fordomme, var acceptabel for det store tyske kristne flertal.

Artiklens omfang tillader ikke at skildre de forskellige

kirkelige positioner i alle detaljer. Men det er rimeligt at sige – selvom de tyske kirker stort set har fejlet med at engagere sig i jødernes beskyttelse, ikke engang for "deres egne jøder" – at den tyske evangeliske kirke undgik en total underkastelse under nazisternes regime.

Indtil krigens afslutning arbejdede tyske teologer videre med at gennemføre programmet, som Krause havde beskrevet i sin omstridte tale i Sportpalast. Den 6. maj 1939 blev der på DC's foranledning grundlagt et Institut zur Erforschung und Beseitigung des jüdischen Einflusses auf das deutsche kirchliche Leben (Institut til at forske i og til at fjerne den jødiske indflydelse i den tyske kirke), i det følgende kaldt "Institut" eller "DC-Institut".

Instituttet offentliggjorde en afjudaiseret og harmoniseret udgave af Det Nye Testamente med titlen "Die Botschaft Gottes" (Botschaft 1940), hvori alle referencer til Jesu jødiskhed blev elimineret (Heschel 1994). En vigtig del af teologernes argumentation – som allerede Houston Stewart Chamberlain brugte (Chamberlain 1899) – bestod i, at der boede folk med meget forskellig herkomst i Galilæa dengang, og derfor mente man, at Jesus kunne have været "arisk". Og de mange diskussioner og stridigheder mellem jøden Jesus og andre jødiske ledere, der er rapporteret om i Det Nye Testamente, blev brugt som bevis for, at Jesus slet ikke kunne have været jøde. Ved siden af den "afjudaiserede udgave" af Det Nye Testamente publicerede DC-Instituttet også sangbøger, som var "rengjort" fra alt jødisk og – på trods af den notoriske papirmangel under krigen – trykt i meget store oplag. Også svenske, norske og danske forskere var tilknyttet instituttets aktiviteter (Heschel 1994).

Men forsøget på at "afjudaisere" kristendommen blev aldrig rigtigt accepteret, hverken af de tyske teologers flertal eller af nationalsocialisterne, der så kristendommen som noget fundamentalt jødisk. Det tyske tjenestemand-professoratsystem var sandsynligvis for trægt til at udelukke tilstrækkeligt mange tyske teologer, som afviste det videnskabelige vanvid i instituttets argumentationsmønstre. Og repræsentanterne fra tysk-troende pegede på, at der, hvis jødedommen blev elimineret fra Bibelen, ikke er meget mere tilbage.

Kirkelige holdninger til jøder under Hitler-regimet: Kan vi i Danmark lære af de tysk kristnes selvrefleksioner?

Den "ariske Jesus" havde en bemærkelsesværdig pendant i den tyske kunsthistorie. I 1876 malede den jødiske maler Max Liebermann et billede af episoden i Lukasevangeliet om den 12-årige Jesus i templet. Liebermann afbildede Jesus som en jødisk dreng med slangekrøller i en kreds af jødiske lærde. Billedet fremkaldte de stærkeste reaktioner. *Augsburger Zeitung* skrev for eksempel, at Liebermanns Jesus var "den grimmeste, mest nysgerrige jødedreng, man kan forestille sig", og at de skriftkloge var en "flok af de mest sleske svindlere". At afbilde Jesus som jøde i sin jødiske kontekst blev til en skandale, som endda blev diskuteret i det bayerske parlament (Frübis 2019). Liebermann følte sig tvunget til at overmale billedet for at tilpasse Jesus den tyske offentligheds smag. Derefter malede han ikke et eneste billede mere med et bibelsk motiv.

Efter krigen så DC-Instituttets teologer sig som forsvarende mod tysk trosbevægelses beskyldning om, at "kristendommen er jødedommen for ikke-jøder". DC-Instituttets leder Walter Grundmann skrev i sin ikke-offentliggjorte selvbiografi (Grundmann 1969):

Hele spørgsmålet blev sat på spidsen på grund af intensiveringen af jødeproblemet. Vi blev nu konfronteret fra NSDAP og Deutsche Glaubensbewegung med spørgsmålet: Kristendommen er jødedom for ikke-jøder; den er verdensjødedommens forsøg på at undertvinge den ikke-jødiske menneskehed.

Interessant nok kunne mange af de ledende medlemmer forblive i deres akademiske stillinger efter DC-Instituttets opløsning i 1945. Grundmann mistede dog sin universitetsstilling, men kunne arbejde og publicerede videre i kirken i Thüringen indtil sin død i 1976. Efter krigen forsvarede Grundmann sit arbejde i DC-Instituttet med påstanden om, at han bare havde forsøgt at sikre kirkens overlevelse efter en mulig tysk sejr:

Vores kærlighed til Jesus bestemte os til at præsentere ham for tyskerne, som under nationalsocialismens propaganda skulle forstå kristendommen som jødedom for ikke-jøder, i hans intention om at overvinde jødedommen ... Jeg benægter ikke, at dette førte til en ensidighed, men det måtte

Max Liebermanns billede før (venstre) og efter (højre) overmaling.

Kirkelige holdninger til jøder under Hitler-regimet: Kan vi i Danmark lære af de tysk kristnes selvrefleksioner?

accepteres som en nødvendighed for at vidne i den meget komplicerede situation, vi befandt os i. (Grundmann 1969)

Situationen i den danske folkekirke

I Danmark har folkekirken forholdt sig helt anderledes til jøderne end kirkerne i Tyskland. Samtidig med et hyrdebrev og understøttet af en stor del af samfundet sejlede danske fiskere flertallet af de danske jøder fra hovedsageligt Nordsjælland til Sverige. Disse sejladsere afstedkom, at de fleste danske jøder overlevede Holocaust. Redningsaktionen blev til en national fortælling, som dog fik ridser: Der blev argumenteret for, at den danske samarbejdspolitik på et globalt plan har kostet flere jødiske liv, end der blev reddet, fordi krigen blev forlænget gennem samarbejdspolitikken (Blüdnikow 2023). På trods af danskernes indsats for deres jødiske medborgere lykkedes det den tyske besættelsesmagt at sende 470 danske jøder til Theresienstadt, hvoraf de 51 døde (Lausten 2007).

Venstre: Fotografi af Kaj Munk (1898-1944). Højre: Fotografi af Hans Fuglsang-Damgaard (1890-1979)

Danskerne er også stolte af den meget kendte danske modstandspræst, der vendte sig mod det nazistiske styre: Kaj Munk. På trods af det faktum at Munk i starten af 1930'erne var en stor tilhænger af Mussolini og Hitler, som han priste i foredrag, artikler og bøger, ændrede han holdning, da han opdagede, hvordan jøderne blev behandlet i Tyskland specielt under og efter Krystalnatten den 9. november 1938. I 1938 skrev han endda et teaterspil med titlen *Han sidder ved Smeltediglen*, hvor

han gjorde grin med DC's forsøg på at "arisere" Jesus. En af hans mest kendte prædikener blev afholdt nytårsdag 1944, hvor han talte om det martyrie, der ligger i at kæmpe imod besættelsesmagten. Fokus i denne prædiken var ikke nazisternes behandling af jøderne, men derimod den danske regerings samarbejdspolitik med tyskerne. Munk blev likvideret af Gestapo den 4. januar 1944. Han blev herefter opfattet som et symbol på den danske folkekirkes modstand mod det tyske overherredømme og tyskernes vilje til at sende de danske jøder til koncentrationslejre.

Men at antijødiske stereotyper også var til stede i Kaj Munks tænkning, bliver tydeligt i en prædiken fra den 13. december 1925, hvor han gengiver narrativet om jødedommen som en religion af regler og straffe i modsætning til kristendommen som en kærlighedsreligion:

... dybt kristeligt har det ingen Værdi, at Menn af Frygt lader sig afholde fra det onde, hvis ikke denne Frygt hænger nøje sammen med Hengivenhed, Kærlighed, der saa atter tilskynder til det gode. Der prædikes stundom, som om det ene var Frygt, det kom an paa. Guds Vrede og Helveds Straffe males da med levende Farver. Det er ikke X's Forkyndelse, det er gammel Jødedom.¹⁰

Også kendt er den københavnske biskop Hans Fuglsang-Damgaard. Igen var det Krystalnatten i 1938, der initierede Fuglsang-Damgaards modstand mod nazismen. Efter regeringens afgang den 29. august 1943 udtrykte Fuglsang-Damgaard sin foragt for nazisterne og erklærede over for chefen for Departementstyret Niels Svenningsen, at hvis tyskerne ville forfølge jøderne i Danmark, så ville der komme en protest fra den samlede danske kirke med biskopperne i spidsen. Dette udmøntede sig i hyrdebrevet, der protesterede over tyskernes deportationer af jøderne. Den 3. oktober 1943 blev dette hyrdebrev oplæst i de fleste danske folkekirker,¹¹ men Fuglsang-Damgaard talte på egne vegne, ikke på kirkens. Der var betydelig kritik af hyrdebrevsinitiativet bagefter fra biskopper, der ikke mente, at Københavns biskop kunne tale på de andres vegne, og de fandt, at han nærmest havde tvunget dem til at støtte initiativet, og at det faktisk havde bragt kirken i fare.¹²

Kirkelige holdninger til jøder under Hitler-regimet: Kan vi i Danmark lære af de tysk kristnes selvrefleksioner?

Ud over udsendelsen af hyrdebrevet arrangerede Fuglsang-Damgaard pengeindsamlinger til flygtede tyske jøder, og han og hans ægtefælle skjulte jøder i bispegården. Efter overrabbiner Max Friediger og andre jøder blev sendt til Theresienstadt, afholdt Fuglsang-Damgaard desuden begravelser af jøder. Fuglsang-Damgaards modvilje viste han også under afholdelse af prædikener, for eksempel i Lundehus Kirke i København, hvor han dundrede mod jødeforfølgelsen. Han var ikke alene, idet der var 149 præster, som tilsluttede sig den offentlige udtalelse, der lå i hyrdebrevet.

At der eksisterede en udbredt antisemitisme i Indre Mission, er dokumenteret i Sofie Lene Baks bog *Dansk Antisemitisme 1930-1945* (2004). For eksempel blev fordommen om jødedommens degenererede tilstand på Jesu tid brugt til at argumentere for, at jøderne havde mistet deres forrang over for Gud: "Den kristne Menighed er selv Arving, nemlig til Israels Forjættelser ... Abraham skulde være Fader til alle dem, som tror uden at være omskaarne ... vi har arvet Guds Trofasthed imod Israel" (*Indre Missions Tidende* 42 1933)

Derudover var der mange antijødiske stereotyper i brug i *Indre Missions Tidende*. Jøder blev beskrevet som "hadefulde, fjendtlige og forræderiske" (Bak 2004), og jødernes lidelser blev tolket som Guds pædagogiske straf for jødernes onde gerninger, og det skete i en tid, hvor jødeforfølgelsen i Tyskland var mere end åbenlys:

Det blev dyrt for det Folk. I dag vandrer de omkring og mangler ikke blot det største på Jord: ... Et Folk uden Venner, uden Hjem og uden Fred .... Lad Jesus Taarer of Jerusalem – Lad Folkets grænseløse Lidelser - minde os om vort ansvar over for Israel .... Den Lidelse ... kan af Gud blive brugt til at vinde Israel for Kristus. (*Indre Missions Tidende* 33, 1939)

En af de mest kendte antisemitiske sognepræster med baggrund i Indre Mission var Anders Malling. Han var en fremtrædende nazist, som talte ved et DNSAP-stævne og opstillede for DNSAP i Haderslev-kredsen (Bak 2004). Efter Laustens vurdering var Malling "aldeles ikke moderat antisemit, tværtimod" (Lausten 2007).

I 1942 skrev han under pseudonymet dr. Boreas det antisemitiske skrift *Den brændende Tornebusk*.

Malling anerkendte dog, at Jesus, apostlene og den første kristne menighed tog udgangspunkt i jødedommen. Deutsche Christens forsøg på at "afjudaisere" kristendommen blev aldrig absorberet i Indre Missions begrebsverden (Bak 2004). Lausten giver udtryk for Mallings tænkning, hvor han indfletter citater fra Mallings bog *Nationalsocialismen og Kirken* fra 1935 (gengivet i kursivt) i nedenstående:

Jøderne var udvalgt af Gud, men de svigtede. De var nemlig udvalgt til *at bære Kristus frem og derefter at stille sig til Raadighed for ham som Verdens Missionærer*. Det var det jødiske folks af Gud bestemte opgave her på jorden. Men de var ulydige overfor denne *Gudstanke*. Derfor er de ikke længere et udvalgt folk ... *Derfor*, hedder det, er de nu *det farligste Folk på Jorden* ... hvor jøder kom hen, voldte de ondt og blev *til stor Skade for de Folk, der havde modtaget dem som Gæster* (Lausten 2007, s. 187)

Anders Malling var en fremtrædende nazist, som talte ved et stævne i Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderpartis regi og opstillede for dette parti i Haderslev-kredsen.

På trods af disse udtalelser valgte Malling i 1943 at oplæse Fuglsang-Damgaards hyrdebrev¹³ i Brøns Kirke. At der var flere præster, der var jødefjendske, vides, idet der på initiativ af den nazistiske sognepræst i Feldballe (Syddjurs) Andres A. Jørgensen blev oprettet en præste-

Kirkelige holdninger til jøder under Hitler-regimet: Kan vi i Danmark lære af de tysk kristnes selvrefleksioner?

gruppe under DNSAP, hvortil der blev knyttet mellem 10 og 12 præster i gruppens korte levetid på et par år.

Selvom folkekirken som institution ikke var glad for besættelsesmagten, stod kirken ikke for modstandskamp. Ej heller opfordrede kirken til modstand. Kirken opfordrede til ro og orden, men gav med hyrdebrevet fra 1943 et klart budskab, netop da tyskerne var ved at sende de danske jøder til koncentrationslejre. Ellers kom tilslutningen til og modstanden mod besættelsesmagten fra enkeltstående præster. Ud fra anekdotiske kilder ser det ud til, at det især var grundtvigianerne, der hjalp, mens folk fra Indre Mission var mere forbeholdne; det ville passe med grundtvigianernes generelt filosemitiske indstilling, men er ikke undersøgt videnskabeligt.¹⁴

De fleste danske præster forholdt sig passive over for jødeforfølgelserne, hvilket kan hænge sammen med, at Kirkeministeriet i 1942 kom med et dekret, der krævede, at præsterne ikke kritiserede besættelsesmagten.¹⁵ Hvor nogle præster indgik i samarbejdet med tyskerne, tillod andre præster, at jøder blev holdt skjult i deres kirker, før disse blev sejlet over til Sverige.

Der var dog også flere danske præster, som var aktive i modstandsbevægelsen. Her kan nævnes blandt andre pastor Harald Sandbæk fra Hersom, som for eksempel deltog i sabotager på Als, og Johannes Lumholt, valgmenighedspræst i Bøvlingbjerg ved Lemvig. Desuden kan nævnes pastor Tage Severinsen fra Finderup, der ligeledes deltog i modstandsgruppen Stoholm.¹⁶

Fordi synagogen ikke blev ødelagt, var det efter krigens afslutning igen muligt at afholde gudstjeneste i Krystalgade i København. På ordre fra borgmester Munk blev Torarullerne i 1943 hentet fra synagogen i en ambulance og bragt til Trinitatis Kirke, hvor de blev gemt væk indtil krigens afslutning. Herefter blev de igen placeret på deres rette plads i synagogen (Bing 2005).

Da overrabbiner Friediger¹⁷ kom tilbage fra Theresienstadt til genindvielse af den danske synagoge i Krystalgade i juni 1945, takkede han alle de danske præster og sin gode ven Fuglsang-Damgaard således:

Vi takker ogsaa Biskop Fulgsang-Damgaard og vil aldrig glemme, hvad Biskoppen og alle Præsterne i den danske Folkekirke var for os i de mørke, haarde Dage. .... Især vi, der sad i Fangenskab vil udtrykke vor Tak til den danske Kirke, thi vi vidste gennem Biskop Fuglsang-Damgaard, at man bad for os, tænkte paa os og gjorde, hvad der stod i menneskelig Magt for at hjælpe os. (Lausten 2007)

I den første tid efter befrielsen blev samarbejdet mellem biskopper, præster, folkekirkens menigheder samt overrabbiner Friediger og rabbiner Marcus Melchior yderligere forstærket. Hvor præster og biskopper holdt foredrag i jødiske foreninger, holdt blandt andre Friediger foredrag i folkekirkelige foreninger. Der var således en generel anerkendelse og accept af hinandens religioner kort tid efter krigens afslutning i Danmark. Denne samhørighed blev dog mindre, som tiden gik (Lausten 2007).

Sammenfattende kan det siges – selvom der var nogle præster, som var stærkt præget af jødehad og en udbredt antisemitisme især i Indre Mission – at den danske kirke var et vigtigt led ved siden af mange andre (politikere, arbejderbevægelsen, sundhedsarbejdere, intellektuelle, studenter, modstandsbevægelsen, taxachauffører og ikke mindst fiskere) i de danske jøders beskyttelse under besættelsen.

Den jødisk-kristne dialog i Tyskland efter krigen

Efter krigen var der en voksende indsigt blandt tyske kristne om, at kirkerne havde gjort sig medskyldige i Holocaust. Det har – som det diskuteres nedenfor – ledt til en række skyldbekendelser fra kirkernes side, men også til en forandring af kirkernes holdning til jødedommen. I denne sammenhæng blev problemet med antisemitismen i Det Nye Testamente også bearbejdet. Det gik hånd i hånd med etableringen af en række regionale jødisk kristne selskaber, i hvilke en teologisk dialog i øjenhøjde mellem kristendommen og jødedommen blev initieret. Denne dialog åbnede for nye perspektiver for både kristne og jøder.

Kritiske analyser af antisemitisme i Det Nye Testamente og de tyske kirkers repositionering i forhold til jødedommen

Allerede kort efter krigsafslutningen kom der forskellige erklæringer fra den evangeliske kirke. *Stuttgarter Schuldbekennnis* (Stuttgarts skyldbekendelse) fra 1945 refererer til Bekendelseskirkens kamp mod kirkens ensretning, men nævner også en mangel på mod:

Gennem os er uendelige lidelser blevet bragt over lande og folk ...

Det er sandt, at vi i mange år har kæmpet i Jesu Kristi navn mod den ånd, som fandt sit frygtelige udtryk i det nationalsocialistiske voldsregime; men vi anklager os selv for ikke at have bekendt vores tro mere modigt, ikke at have bedt mere trofast, ikke at have troet mere frodigt og ikke at have elsket mere inderligt.

I den kirkelige *Wort zur Judenfrage* (ord om jødespørgsmål) fra 1948 hedder det:

Israels udvælgelse er gennem og siden Kristus givet videre til alle nationers kirke dannet af jøder og hedninger. Kristne, jøder og hedninger er lemmer på Kristi legeme, de er hinandens brødre. Kirken får ikke lov til at adskille jødekristne og hedningekristne fra hinanden. Men samtidig venter kirken på, at de vildfarne børn af Israel tager den plads tilbage, som Gud holder klar til dem.

Denne forklaring er stadigvæk udtryk for kristendommens forrang med hensyn til jødedommen. På den ene side påstås, at jødeforfølgelserne var en forbrydelse mod kristendommens ånd, men på den anden side håber man stadig, at jøderne vil indse, at den kristne interpretation af Det Gamle Testamente er den eneste rigtige, og dermed også, at jøderne stort set ikke har forstået deres egen hellige skrift.

Men det gik også op for nogle teologer, at det ville være alt for nemt at forklare problemet med, at den kristne antisemitisme bare var en forkert udlægning af nytestamentlige tekster. Langsomt bredte sig forståelsen for, at der faktisk eksisterer antisemitiske dele i Det Nye

Testamente, som har lagt grundstenene til jødernes mange forfølgelser. Der udkom og udkommer stadig mange videnskabelige publikationer om dette emne i Tyskland.¹⁸

I indledningen til bogen med titlen *Antijudaismus im Neuen Testament? Exegetische und systematische Beiträge* (*Antijudaisme i Det Nye Testamente? Eksegetiske og systematiske bidrag*) blev problemet karakteriseret: "Indeholder Det Nye Testamente ikke nogen antijudaistiske eller endda antisemitisk-klingende sætninger? Så ville det ikke kun have været senere genfortolkninger og fejlfortolkninger, som gjorde dem til brugbare våben mod jøderne" (Eckert et al. 1967). Og hvis svaret på spørgsmålet blev bekræftet – som bogen stort set antager – følger der et andet spørgsmål:

Hvordan kan man bekende sig til Det Nye Testamente som et trosdokument, som Guds ord, hvis det fører til et billede af jøderne, hvis folk Jesus selv tilhørte, som er forvrænget af fjendskab og fører til fjendskab? (Eckert et al. 1967)

Strategien i bogen er todelt: På den ene side vil kristne i dag ikke "uden videre identificere de hellige skrifter, ikke engang hele Det Nye Testamente, med Guds ord, men bekender, at de indeholder Guds ord". Hovedmålet er at bringe forståelse for tilblivelsesprocesserne af potentielt antijødiske nøgletekster i Det Nye Testamente, for eksempel i Paulusbrevene (Rom, kap. 5 og 8, 1. Thess. 2, 14-15), evangeliernes historisk skævvredne og delvist falske fremstilling af Pilatusprocessen, lignelsen om de onde vinbønder (Matt 21, 31-46) og flere. Gennem disse undersøgelser skal den menneskelige andel i de antijudaistiske eller endda antisemitiske tekstpassager blotlægges. Formålet med denne tilgang er en bevidstgørelse og dermed uskadeliggørelse af de problematiske tekster (Eckert et al. 1967):

Der er en åbenlys fristelse til at ignorere ord, der er ubehagelige eller endda pinlige for nutidens ører, til simpelthen at fortrænge dem ud af vores bevidsthed. Men det sker ikke ustraffet. Det, der undertrykkes, er ikke dødt. En dag kan det vende tilbage igen og med større voldsomhed. Det kunne

Kirkelige holdninger til jøder under Hitler-regimet: Kan vi i Danmark lære af de tysk kristnes selvrefleksioner?

også være tilfældet med de antijudaistiske udsagn i Det Nye Testamente, hvis de blev fortrængt til underbevidstheden af kristne. (Eckert et al. 1967)

Men ikke kun med henblik på indsigt i egen skyld og det "ubehagelige materiale" i Det Nye Testamente, som man skal lære at håndtere med stor forsigtighed, skete der forandringer. I Luther-året 2017 publicerede den evangeliske kirke et dokument med titlen *Erklärung zu Christen und Juden als Zeugen der Treue Gottes (Erklæring om kristne og jøder som vidner om Guds trofasthed)*:

Kristne – uanset hvad deres mission i verden er – er ikke kaldet til at vise Israel vejen til Gud og hans frelse. Alle forsøg på at overtale jøder til at ændre deres religion er i modstrid med bekendelsen af Guds trofasthed og Israels udvælgelse.¹⁹

Altså, jødemissionen skulle bringes til ophør, en jødisk vej til frelse blev accepteret som anderledes, men ligeværdig, som Rosenzweig allerede foreslog. Det åbnede muligheden for at etablere en ligeværdig teologisk dialog mellem jøder og kristne. I det samme dokument hedder det:

Med taknemmelighed ser vi tilbage på de mange former for møder mellem kristne og jøder og de læringsveje, som sådanne møder har åbnet. De beriger os. De hjælper os til at respektere jødedommens religiøse autonomi og til bedre at forstå vores egen tro. Vi bekræfter vores ønske om at fortsætte disse møder. Og hvor det er muligt at intensivere dem med henblik på vores fælles ansvar over for Gud og verden.

Med denne indsigt følger også et ansvar:

Overalt, hvor jødedommen bliver misrepræsenteret eller forvrænget i forkyndelse og undervisning, pastoral omsorg og diakonalt arbejde, uanset om det er bevidst eller ubevidst, modsætter vi os dette. Vi bekræfter vores modstand mod gamle og nye former af fjendtlighed over for jøder og antisemitisme. Sameksistensen mellem kristne og jøder er snarere en fælles rejse i ansvaret for retfærdighed, fred og skaberværkets integritet.

Efter Holocaust og med mange årtiers kirkelig selvrefleksion blev Rosenzweigs vision om to "arbejdere på det samme værk" endelig accepteret. Dog tog processen sin tid. En af grundene til denne langsommelighed var sandsynligvis, at de fleste præster og teologer – selv dem, som havde arbejdet i DC-Instituttet – stadig var aktive i den akademiske og kirkelige verden. Kirken i efterkrigstidens Tyskland blev styret – måske ikke på det højeste niveau, men i mellemløbet – mere eller mindre af de selvsamme præster og teologer, som under det nationalsocialistiske styre enten var med til at forfølge jøderne, eller som forholdt sig tavse over for jødernes lidelser.

Den jødisk kristne dialog efter Holocaust

I efterkrigstidens Tyskland blev mange regionale jødisk kristne selskaber grundlagt. I dag er der næsten 100 Gesellschaften für Christlich-Jüdische Zusammenarbeit (Selskaber for kristen jødisk samarbejde).²⁰ Deres aktiviteter er beskrevet som følger:

Selskaberne kæmpede med succes for en revision af den kristne religionsundervisning, for at overvinde antijudaismen i teologien og kirken, for at anerkende Israel, for at suspendere forældelsesfristen for nazistiske forbrydelser og gentagne gange for passende "erstatninger" til Holocaustoverlevende. ... Med deres arrangementer bryder de igennem intolerancens mekanismer og viser vejen til tolerance i den kristne jødiske dialog.²¹

Dialogen mellem jødedommen og kristendommen har også ført til en dybere forståelse af Jesus som jøde. Hvor det som kriterium for Jesu-ordenes ægthed i DC-Instituttet blev krævet, at ordet var så forskelligt som muligt fra Jesu jødiske baggrund, bliver det modsatte nu brugt som kriterium for det selv samme: "Det, der er plausibelt i den jødiske kontekst og gør fremkomsten af den tidlige kristendom forståelig, er sandsynligvis historisk" (Theißen og Merz 1998).

Denne synsvinkel har også aktualiseret spørgsmålet om, hvor meget kristendommen faktisk kan ses som udtryk for Jesu originale budskab, eller om man er tvunget til at se kristendommen i højere grad som produkt af

udviklinger, som er sket efter Jesu død. Dette spørgsmål blev allerede rejst af Reimarus i det 18. århundrede i den historisk-kritiske metodes begyndelse (Reimarus 1972) og senere undersøgt i detaljer af blandt andre Geza Vermes i hans bog *Christian Beginnings: From Nazareth to Nicaea, AD 30-325* (2012).

Vermes var en ungarsk jøde, hvis forældre konverterede til kristendommen, da han var syv år gammel. Begge forældre blev dræbt under Holocaust. Vermes blev katolsk præst, han begyndte dog at interessere sig for sine jødiske rødder og konverterede tilbage til jødedommen i 1957. I sine publikationer beskrev Vermes Jesus som en jødisk lærer, hvis budskab blev gradvis forandret og forfalsket gennem blandt andet at fortolke hans død som et frelsebringende offer eller ved at tilskrive Jesus guddommelighed.

Problemet med at rekonstruere den historiske Jesus ud fra historiske kilder fylder hele biblioteker, uden at der er blevet skabt konsensus.²² Der ligger dog en vis tiltrækningskraft i tanken om at forstå Jesus i hans jødiske sammenhæng: Ved at eliminere aspekter i Det Nye Testamente, som ikke er i overensstemmelse med jødedommens grundantagelser, kan man på den ene side tage sprængstoffet ud af tekstdele, som rummer antijødiske træk, men man får også argumenter til at undgå dogmer (som for eksempel Jesu guddommelighed, arvesynd-teorien, frelsen gennem Jesu korsfæstelse osv.), som i dag er vanskelige at forklare og derfor måske har mistet deres fascination og tiltrækningskraft. Skridt i denne retning blev formuleret af blandt andre den tysk katolske teolog og publicist Norbert Reck:

For det tredje betyder det at se på den jødiske Jesus også en beslutning om at skifte fra kristocentrisme til teocentrisme ... væk fra udelukkende at fokusere på Jesus og hen til at fokusere på hans Gud, Israels Gud. Det betyder, at man anerkender, at Jesus ikke ønskede at grundlægge en ny religion, men underviste i Toraen, og at alt allerede var bevaret i den. (Reck 2019)

Men Reck advarer også mod at idealisere jødedommen:

Det betyder på ingen måde, at kristne nu skal

rette sig efter jødedommen i alt. De bør bestemt ikke romantisere jødedommen. Som i kristne traditioner er der også forskellige diskurser i jødiske traditioner, hvoraf nogle er mere, andre mindre overbevisende. (Reck 2019)

I sin anmelderroste bog *Wie das Christentum entstand: Eine Geschichte mit Brüchen im 1. und 2. Jahrhundert (Hvordan kristendommen opstod: En historie med brud i det 1. og 2. århundrede)* (Wengst 2021) tager den tyske teolog Klaus Wengst udgangspunkt i disciplenes tro på Jesu opstandelse som urkristendommens drivende kraft. Men Wengst giver Vermes ret i, at der er sket grundlæggende forandringer fra Jesu oprindelige budskab til kristendommens dogmatik. Wengst identificerer to brud eller revner mellem urkristendommen til den senere kristendom:

Det første brud var forbundet med den enestående rolle, som Jesus-følgerne tilskrev deres fokusfigur. Denne påstand – i kombination med konkurrence om hedenske konvertitter – førte til regionale fjendskaber mellem Jesus-tilhængere og andre jødiske grupper, som til sidst resulterede i gensidige udelukkelser fra et tidligere fælles religiøst samfund. Det andet brud var forbundet med assimilationsprocessen, som nødvendigvis fulgte med indtrængen af romerske tankemønstre. For at give et eksempel: Jødedommens mere tolerante diskurstænkning – i Talmud præsenteres forskellige rabbiniske holdninger til mange religiøse spørgsmål, som står i en diskurs med hinanden – blev erstattet med en tænkning, der afspejlede et behov for entydige dogmatiske sandheder, som det eksempelvis kommer til udtryk i den kristne trosbekendelse. Og dertil blev de kirkelige organisationsformer udviklet fra et løst fællesskab til et mere strengt organiseret hierarki, som havde sit forbillede i den meget effektive romerske administration. Disse processer blev ledsaget af en gradvis “afjudaisering” med hensyn til de praktiserede ritualer, som til sidst førte til et forbud mod for eksempel at dyrke sabbatten eller at holde de jødiske spiselove.

Wengst hævder, at kristendommen er født med “fødselsskaden” at være antijødisk:

Kirkelige holdninger til jøder under Hitler-regimet: Kan vi i Danmark lære af de tysk kristnes selvrefleksioner?

Når det Jesus-centrerede fællesskab navngiver og forstår sig selv som "kristendom", gør det det i en eksklusiv kontrast til jødedommen. Hvis dette var "kristendommens fødsel", så har kristendommen en fødselsskade, nemlig at den er anti-jødisk. Fødselsskader er svære at rette op på. (Wengst 2021)

Måske er det bare, at kristne skal lære at leve i bevidstheden om denne fødselsskade. Men det kræver et betydeligt ansvar at håndtere den antijødiske arv. En aktiv dialog med jødedommen kan være del af en ansvarlig håndtering. Da en sådan dialog også må sætte spørgsmålstegn ved centrale elementer i den etablerede kristne identitet, åbner dette også op for muligheden for at etablere et mere troværdigt og tolerant kristent narrativ.

Jesu hjemvendelse til jødedommen

Fra jødisk side blev tankerne fra Buber og Rosenzweig aktualiseret efter krigen. Allerede den tyske jødiske oplysningsfilosof Moses Mendelssohn har henvist til en karakterisering af Jesus, som efter 1945 er blevet uddybet fra jødiske historikere og teologer – mange af dem med tyske rødder – blandt andre Schalom Ben-Chorin, Pinchas Lapide, David Flusser, Susannah Heschel og Walter Homolka. Mendelssohn har sagt:

[For så vidt den historiske Jesus] 1) aldrig ønskede at sidestille sig selv med Faderen, 2) aldrig foregav at være en person i Guddommeligheden, 3) at han derfor aldrig påtog sig æren af tilbedelse og 4) at han ikke ønskede at omstyrte sine fædres religion, [kunne jeg ikke nægte ham] respekt for hans moralske karakter. (Tree 2007)

Den tyske israelske religionsvidenskabsmand Ben-Chorin, som studerede i Tyskland indtil 1934, hvorefter han flygtede til Palæstina, udarbejdede under titlen *Die Heimkehr (Hjemkomsten)* biografier om de tre kristne centrale skikkelser Jesus, Paulus og Maria ud fra et jødisk perspektiv (Ben-Chorin 1983). Om Jesus skriver han:

Jesus er min evige bror, ikke bare min menneskelige bror, men min JØDISKE BROR. Jeg føler hans broderlige hånd, der griber mig, så jeg kan følge ham. Det er IKKE messias' hånd, denne hånd mærket med

sår-mærker. Det er bestemt ikke en guddommelig hånd, men en menneskelig hånd, i hvis streg den dybeste lidelse er indgraveret. (Ben-Chorin 1983)

Ben-Chorin refererer til en historisk mere troværdig Jesus end den, som findes i den kristne fortælling, når han skriver:

Jesus møder os i en direkte nærhed, som vi dog først kan genkende, når vi har renset trækkene af den jødiske mand fra Nazareths fra den kristne ikonologiske overmalinger (...)

Så Jesus sig selv som messias? Jeg er overbevist om, at der ikke er noget bevis for at besvare dette spørgsmål med ja. Jeg anser alle passager, hvor et messias-prædikat optræder, for at være kirkens kerygma. (Ben-Chorin 1983)

I en tilspidset form kan Ben-Chorin sige til de kristne: "Jesu tro forener os, men troen på Jesus adskiller os" (Ben-Chorin 1977).

Den østrigske jødiske religionsvidenskabsmand Pinchas Lapide blev i sammenhæng med Østrigs indlemmelse i Det Tyske Rige i 1938 fængslet i en koncentrationslejr, hvorfra han flygtede. Han nåede at komme til Palæstina i 1940. I bogen, som han har skrevet sammen med den tyske katolske teolog Hans Küng, hedder det:

I 1800 år har kirken gjort tre ting ved Jesus. Den har afjudaiseret ham, den har helleniseret ham, og den har meget effektivt vansiret ham for os: Gennem tvangsprædikener, gennem tvangsdåb, gennem børnetyveri. (...)

Er denne rabbiner, der forbløder på korset, ikke den sande inkarnation af hans lidende folk, som alt for ofte bliver myrdet på jødehadets kors, som vi selv måtte opleve i vores ungdom? (Küng og Lapide 1976)

Her kan der kun præsenteres enkelte spotlights af den jødiske Jesus-forskning. Et mere detaljeret overblik findes i Walter Homolkas bog *Der Jude Jesus – Eine Heimholung* (Homolka 2021), som kan oversættes med *Jøden Jesus – Jøden Jesus vender hjem*.

Kirkelige holdninger til jøder under Hitler-regimet: Kan vi i Danmark lære af de tyske kristnes selvrefleksioner?

Begrebet "hjemvendelse" bliver også brugt af den tysk kristne teolog Gerd Theißen, som i den jødiske Jesus-forskning ser et vigtigt korrektiv for den kristne teologi:

Mens den kristne teologi devaluerede søgningen efter den historiske Jesus i sit opgør med den teologiske liberalisme, fortsatte den videnskabelige jødiske Jesus-forskning, der begyndte på samme tid, den liberale tradition og understregede aspekter, der blev forsømt i den kristne forskning, nemlig den jødiske karakter af Jesu liv og lære – en proces, der er en del af "Jesu hjemvendelse til jødedommen". (Theißen og Merz 1998)

Den teologiske diskussion om "den jødiske Jesus" giver på den ene side muligheden for en "hjemvendelse" af den kristne centralfigur til jødedommen. På den anden side kan den tilføre friske impulser for en forståelse af Jesu budskab, som tager højde for den historisk-kritiske metodes resultater.

Men med hvert rekonstruktionsforsøg af en historisk Jesus er der også en risiko forbundet, som allerede Albert Schweitzer har henvist til (1913): Der ligger en stor fristelse i at udvikle et Jesus-billede, som er udtryk for *Zeitgeist* (tidsåndens tænkning) eller personlige præferencer. Billedet af Jesus som en jødisk lærd sker dog ikke med nogen ond bagtanke eller den videnskabelige uredelighed, som drev DC-teologerne i deres forsøg på at fremstille en "arisk Jesus", der var "jødernes dødsfjende". Og det kunne også blive et attraktivt udgangspunkt for at befri kristendommens forkyndelse fra dogmer, der udvikledes efter Jesu død, og som i dag virker utroværdige.

Men spørgsmålet er, om der – i betragtning af alle usikkerhedselementerne, som er forbundet med en "historisk Jesus" – er nok videnskabelig evidens for at forestille sig et holdbart fundament for et religiøst liv baseret på en sådan rekonstrueret "jødisk Jesus". Et andet, for kristendommen ubekvemt, spørgsmål er, om der vil være meget tilbage, som vil adskille en sådan "reduceret kristendom" fra jødedommen. Og fra en sociologisk synsvinkel må man indvende, om man ikke ville smide alt for meget væk, som udgør den europæiske kulturs kerne. Men at spørgsmål er "ubekvem", og at

de teologiske problemer forbundet med disse er store, betyder ikke, at diskussionen er irrelevant eller ufrugtbar.

Diskussion

I vores artikel opsummerede vi først tre historisk virkelige kristne fordomme mod jødedommen. Derefter præsenterede vi hovedstrømningerne i de tyske kirker mellem 1933 og 1945 med hensyn til behandlingen af jøder og sammenlignede dem med udviklingen i den danske folkekirke.

Vi har derefter forsøgt at tydeliggøre, hvordan indsigten i den tysk kristnes medansvar for Holocaust og refleksionen over den kristne fortællings rolle i denne usestede forbrydelse har øget sensibiliteten blandt tyske kristne om, hvordan man omtaler jødedommen. Der blev også lagt op til en frugtbar teologisk dialog blandt jøder og kristne, som allerede kunne have været indledt før 1933, hvis den udstrakte hånd fra teologer som Buber og Rosenzweig havde fået en mere positiv respons fra de tyske kristne.

På grund af de danske jøders meget anderledes historie har refleksionerne om antijudaisme i Det Nye Testamente i Danmark været meget mindre udpræget end i Tyskland. Også i dag lever jøder og kristne stort set fredeligt med hinanden i Danmark. Men det betyder også et mindre incitament til en teologisk dialog, som måske ville kunne åbne interessante perspektiver for begge parter, kristne såvel som jøder.

At der faktisk er et problem med antijudaisme i Danmark, kan man forvise sig om ved at kigge på Israelmissionens hjemmeside (israel.dk), hvor der for at retfærdiggøre kristen jødemission står:

Da Gud blev kød og tog bolig iblandt os, valgte han at inkarnere sig fysisk og konkret som en mandlig jøde i det første århundredes Mellemtiden. Jesus sagde om sig selv, at han er vejen, sandheden og livet, og at "ingen kommer til Faderen uden ved mig" (Joh 14,6). Dét sagde han vel at mærke til jødiske tilhørere. Det gjaldt disse første tilhørere lige så meget, som det gælder os i dag. Jødedommen

Synagoge og Ekklesia: kalkmaleri i Ål stavkirke (venstre). Bronzeskulptur Synagoga and Ecclesia in Our Time på St Joseph's University i Philadelphia (højre)

freiser ingen. Kun Jesus. Fordi Jesus er Messias. Han er opfyldelsen af alle løfterne i den gamle pagt og indfrielsen af den gammeltestamentlige forventning til Messias.²³

Dette absoluthedskrav, som er bygget på Biblens bogstavelige forståelse, der ikke tillader en refleksion over, hvad der er historisk troværdigt eller fornuftigt, er en del af giften, som Det Nye Testamente bærer med sig. Påstanden er: Kristne forstår Det Gamle Testamente rigtigt (det vil sige som Jesu bebudelse), og jøderne forstår det ikke, fordi de nægter at anerkende Jesus som Messias. Og den implicitte konklusion er, at kristendommen er den eneste rigtige tro og derfor overlegen i forhold til jødedommen. Sammen med påstandene beskrevet tidligere har denne overlegenhedsbevidsthed ledt til tvangsdøb og forfølgelser og blev dermed også til en del af grobunden for Holocaust.

I flere af Europas kirker findes figurparret Ekklesia og Synagoge, hvor den opretstående Ekklesia er repræsentant for den triumferende kristne kirke med en eksklusiv

besiddelse af sandheden. Ekklesia står i kontrast til den bøjede Synagoge, som ikke ser sandheden, fordi hun har et bind for sine øjne. I sin skulptur *Synagoga and Ecclesia* har kunstneren Joshua Koffman tegnet et helt andet billede, hvor begge religioner er nysgerrige efter at lære fra hinanden.

Artiklen plæderer for at etablere en sådan dialog mellem kristne og jøder, som kan bære frugt i alle lande, hvor kristne og jøder lever sammen.

LITTERATUR

Baeck, Leo

1901 "Harnacks Vorlesung über das Wesen des Christentums". I: *Fünf jüdische Denker des 20. Jahrhunderts über das Christentum und sein Verhältnis zum Judentum*. Berlin/Düsseldorf 1998: Institut Kirche und Judentum, s. 57.

Bak, Sofie Lene

2004 *Dansk Antisemitismus 1930-1940*.

- København: Aschehoug. <https://jochenteuffel.com/2017/05/20/rudolf-bultmann-die-aufgabe-der-theologie-in-der-gegenwartigen-situation-1933-christlicher-glaube-muss-eine-kritische-kraft-in-den-fragen-der-gegenwart-sein/>
- Ben-Chorin, Schalom
1977 *Bruder Jesus. Der Nazarener in jüdischer Sicht.* dtv Verlagsgesellschaft mbH & Co.
- Ben-Chorin, Schalom
1983 *Die Heimkehr: Jesus, Paulus und Maria in jüdischer Sicht.* DTV Kassettenausgaben.
- Bergen, Doris
1991 *One Reich, one people, one church: the German Christian movement and the People's Church, 1932-1945.* Ph.d.-afhandling. University of North Carolina at Chapel Hill.
- Bergmann, Ernst
1934 *Nordisch-germanischer Glaube oder Christentum.* Leipzig 1934, s. 6.
- Bing, Erik Henriques
2005 *Torarullerne: evakueringen af Københavns Synagoges toraruller i 1943.* Tågaliden.
- Blüdnikow, Bent
2023 "Blüdnikow: Samarbejdspolitikken havde frygtelige konsekvenser for mennesker i andre lande". *Information*, 26.8.23.
- Botschaft
1940 *Die Botschaft Gottes.* Weimar.
- Buber, Martin
1930 "Die Brennpunkte der jüdischen Seele". I: *Fünf jüdische Denker des 20. Jahrhunderts über das Christentum und sein Verhältnis zum Judentum..* Berlin/Düsseldorf: Institut Kirche und Judentum 1998, s. 134ff.
- Bultmann, Rudolf
1933 *Die Aufgabe der Theologie in der gegenwärtigen Situation. Vorlesung im Sommersemester am 2. Mai 1933.*
- Burleigh, Michael
2008 "Between Enthusiasm, Compliance and Protest: The Churches, Eugenics and the Nazi 'Euthanasia' Programme". *Contemporary European History* 3(3), s. 253-264.
- Chamberlain, Houston Stewart
1899 *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts.* München: F. Bruckmann.
- Eckert, Willehad Paul; Nathan Peter Levinson og Martin Stohr
1967 *Antijudaismus im Neuen Testament? Exegetische und systematische Beiträge.* Verlag: Chr. Kaiser.
- Frübis, Hildegard
2019 "Der ‚Fall‘ Liebermann: Entangled histories – Antisemitismus und Antimoderne im Streit um das Gemälde Der zwölfjährige Jesus im Tempel (1879)". I: *Antisemitismus im 19. Jahrhundert aus internationaler Perspektive*, s. 151-168. (= Schriften aus der Max Weber Stiftung).
- Gnilka, Joachim
1994 *Jesus of Nazareth: Message and History.* Baker Academic.
- Goldhagen, Daniel Jonah
2002 *Die katholische Kirche und der Holocaust: Eine Untersuchung über Schuld und Sühne Gebundene Ausgabe.* Siedler Verlag, 2. udgave.
- Grundmann, Ernst
1969 *Nicht veröffentlichte Autobiografie. Zitiert nach Oliver Arnhold, Hartmut Lenhard*

Kirkelige holdninger til jøder under Hitler-regimet: Kan vi i Danmark lære af de tysk kristnes selvrefleksioner?

- (2015). *Kirche ohne Juden: Christlicher Antisemitismus 1933-1945*. Vandenhoeck & Ruprecht.
- Guski-Leinwand, Susanne
2017 *Psychologie und Totalitarismus: Die Abwendung vom Humanitätsgedanken in der Psychologie und die Folgen (ca. 1895-1945)*. Habilitationsschrift. Wissenschaft, Gesellschaft & Kulturwissenschaften.
- Heschel, Abraham Joschua
1965 "Keine Religion ist ein Eiland. Deutsche Übersetzung einer Vorlesung". I: Fritz A. Rothschild (Hg). *Christentum aus jüdischer Sicht. Fünf jüdische Denker des 20. Jahrhunderts über das Christentum und sein Verhältnis zum Judentum*. Berlin: Düsseldorf: Institut für Kirche und Judentum, s. 324.
- Heschel, Susannah
1994 "Theologen für Hitler: Walter Grundmann und das Institut zur Erforschung und Beseitigung des jüdischen Einflusses auf das deutsche kirchliche Leben". I: Leonore Siegele-Wenschkewitz (red.). *Christlicher Antijudaismus und Antisemitismus*. Frankfurt am Main: Haag, s. 125-170.
- Homolka, Walter
2021 *Der Jude Jesus – Eine Heimholung*. Herder Verlag.
- Isaac, Jules
1964) *The teaching of contempt: Christian roots of anti-Semitism*. Holt, Rinehart and Winston.
- Johnson, Hannah
2012 *Blood Libel: The Ritual Murder Accusation at the Limit of Jewish History*. University of Michigan Press.
- Junginger, Horst
2012 "Die Deutsche Glaubensbewegung als ideologisches Zentrum der völkisch-religiösen Bewegung". I: Uwe Puschner, Clemens Vollhals (Hrsg.). *Die völkisch-religiöse Bewegung im Nationalsozialismus: Eine Beziehungs- und Konfliktgeschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Küng, Hans og Pinchas Lapide
1976 *Jesus im Widerstreit – Ein jüdisch-christlicher Dialog*. Calwer / Kösel.
- Lausten, Martin Schwarz
2007 *Jødesympati og Jødehad i Folkekirken*. Forlaget Anis.
- Meliton af Sardes
1992 "Om påsken". Oversat af Søren Giversen. I: *Alle vort livs mysterier, Oldkirkelige prædikener i oversættelse*. Red. A.M. Aagaard. Frederiksberg: Anis, s. 32-62.
- Reck, Norbert
2019 *Der Jude Jesus und die Zukunft des Christentums: Zum Riss zwischen Dogma und Bibel. Ein Lösungsvorschlag*. Matthias-Grünwald Verlag.
- Reimarus
1972 *Apologie oder Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes* (skrevet 1735-1767/68, kendt i sin helhed 1814, først udgivet 1972 i Frankfurt: Insel-Verlag).
- Rosenberg, Alfred
1930 *Der Mythos des 20. Jahrhunderts*. Hoheneichen-Verlag.
- Rosenzweig, Franz
1921 "Der Stern der Erlösung". Frankfurt: J. Kauffmann Verlag. Zitert nach Franz A. Rothschild (Hg.). *Fünf jüdische Denker des 20. Jahrhunderts über das Christentum und sein Verhältnis zum Judentum*. Berlin/Düsseldorf: Institut Kirche und Judentum

1998, s. 234.

Schweitzer, Albert

1913 *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung.*
Tübingen: J.C.B. Mohr.

Siegele-Wenschkewitz, Leonore

1994 *Christlicher Antijudaismus und
Antisemitismus: Theologische und kirchliche
Programme Deutscher Christen.* Frankfurt
am Main: Haag + Herchen.

Steigmann-Gall, Richard

2009 *The Holy Reich: Nazi Conceptions of
Christianity, 1919-1945.* Cambridge
University Press.

Theißen, G. og A. Merz

1998 *The Historical Jesus: A Comprehensive Guide.*
Fortress Press.

Tree, Stephen

2007 *Moses Mendelssohn.* Rowohlt Taschenbuch.

Vermes, Geza

2012 *Christian Beginnings: from Nazareth to
Nicaea. AD 30-325,* Penguin.

Wengst, Klaus

2021 *Wie das Christentum entstand: Eine
Geschichte mit Brüchen im 1. und 2.
Jahrhundert.* Gütersloher Verlagshaus.

Winter, Paul

2010 *On the Trial of Jesus* (2. udgave 1974). Berlin:
De Gruyter.

NOTER

1. Efter krigen blev Det Gamle Testamente i Tyskland ofte benævnt som det første testamente for at undgå implikationen, at det er erstattet af Det Nye Testamente.
2. For en dybere diskussion se for eksempel Winter 2010.
3. Det diskuteres tidligere i artiklen, at nogle tyske teologer og også ledende nazister såsom Goebbels og endda Hitler selv (Steigmann-Gall 2009) satte spørgsmålstegn ved dette for kristne, som udøvede deres tro under nationalsocialismen, ubekvemme faktum.
4. Se for eksempel Bultmann 1933.
5. Se <https://de.wikipedia.org/wiki/Arierparagraph#Kirchen>
6. Se https://de.wikipedia.org/wiki/Kirchenkampf#Kampf_um_die_Kirchenleitungen
7. Citeret fra Wolfgang Sauer: Volkstum gegen Bekenntnis. Die Richtlinien der Deutschen Christen und die Barmer Theologische Erklärung. Universität Hannover, WS 1997/98, s. 7. Citatet er oversat fra tysk til dansk af artiklens forfattere ligesom alle artiklens øvrige citater, som oprindeligt er på tysk.
8. <https://jochenteuffel.files.wordpress.com/2019/10/krause-rede-bei-der-sportpalastkundgebung.pdf>
9. <https://www.evangelisch.de/inhalte/161218/16-10-2019/so-erging-es-christen-juedischer-herkunft-der-ns-zeit>
10. <https://www.kirke.dk/kaj-munk-advent-og-jesu-genkomst>
11. Det var planen, at alle danske folkekirker såvel som frikirker skulle have læst Hyrdebrevet op søndag den 3. oktober 1943. Af transportmæssige årsager lykkedes det ikke at sende Hyrdebrevet til Bornholm, og heller ikke frikirkerne nåede at modtage hyrdebrevet inden den 3. oktober 1943. Se <https://www.kristeligt-dagblad.dk/debat/hyrdebrevet-skulle-ogsaa-have-vaeret-fra-frikirkerne>.
12. Ifølge korrespondance med Therkel Stræde (2.2.2024).
13. Se <https://www.kristeligt-dagblad.dk/kirke-tro/dansk-folkeparti-anno-1942>
14. Ifølge korrespondance med Therkel Stræde (2.2.2024).
15. Se <https://www.kristeligt-dagblad.dk/historie/nyt-fund-afsloerer-det-tyske-nazistyre-holdt-oeje-med-den-danske-folkekirke>
16. Se <https://www.kristendom.dk/indf%C3%B8ring/helte-og-skurke-folkekirkens-rolle-under-bes%C3%A6ttelsen>
17. Se <https://goldberg.nu/2019/10/biskoppens-mod>
18. Blandt andre Eckert et al. 1967, Siegele-Wenschkewitz 1994 og Reck 2019.
19. https://www.ekd.de/synode2016/beschluesse/s16_05_6_kundgebung_erklaerung_zu_christen_und_juden.html
20. Se <https://www.deutscher-koordinierungsrat.de/liste-gesellschaften>
21. Deutscher Koordinierungsrat der Gesellschaften für Christlich-Jüdische Zusammenarbeit. Flyer kan ses på <https://www.deutscher-koordinierungsrat.de/sites/default/files/downloads/DKR/DKR%20Imageflyer.pdf> (16.12.2023).
22. For en detaljeret diskussion se for eksempel Theißen og Merz 1998 og Gniska 1994.
23. <https://www.israel.dk/om/hvorfor-jodemission/> (30.12.2023).

Kirkelige holdninger til jøder under Hitler-regimet: Kan vi i Danmark lære af de tysk kristnes selvrefleksioner?

Bidragydere

Bent Blüdnikow

Født 1954 og uddannet historiker på Københavns Universitet. Ansat i 10 år på Rigsarkivet, senest som seniorforsker. Derefter debatredaktør på *Weekendavisen* og fra 1998 debatredaktør på *Berlingske Tidende*. Siden 2004 kulturjournalist på *Berlingske Tidende*. Han har været formand for Selskabet for Dansk Jødisk Historie og redaktør for *Rambam*. Har udgivet en lang række artikler og bøger om dansk jødisk historie, hvoraf her kan nævnes: *Min fars flugt - jødiske skæbner i oktober 1943* (2013, genudgivet 2023), "Moral og internationalisme i debatten om jøder og Danmark", *Historisk Tidsskrift* (2015), *Jødefejden 1819* (2019) og *Grænseløse jøder. Spillet om Marokko og Danmark i 1700-tallet* (også på engelsk *Unbounded Jews*) (2024).

Philip H. Blüdnikow

Født 1992. Har været bestyrelsesmedlem i JIF Hakoah siden 2018. I anledning af klubbens 100 års jubilæum har han været én af drivkræfterne bag markeringen af den store runde fødselsdag og har sammen med formanden David Jano forfattet jubilæumsbogen *Jødisk Idrætsforening Hakoah: 100 år (1924-2024)*. Laver frivilligt arbejde i Hakoahs bestyrelse og spiller på klubbens oldboyshold i fodbold. Underviser i blandt andet latin i gymnasieskolen.

Lars Dencik

Seniorprofessor i socialpsykologi ved Roskilde Universitet. Nuværende forskningsfokus er på forholdet mellem samfundsmæssig modernisering og jødisk liv. Han er en del af det internationale forskerteam, der undersøger oplevelser og opfattelser af antisemitisme blandt jøder i 13 forskellige europæiske stater. Nogle af hans seneste publikationer er: *Different Antisemitisms. Perceptions and Experiences of Antisemitism among Jews in Sweden and across Europe* med Karl Marosi (2017); "Where is 'home'?" og "Alike but different: Richard Wagner and Martin Heidegger on Jews" i *Cosmopolitanism, Heidegger,*

Wagner – Jewish reflections (2017); "Exil: Verzweiflung und Kreativität" i *Deutschsprachige jüdische Migration nach Schweden*, red. Olaf Glöckner et al. (2017), "Lebensverlust und Lebenskraft. Über persönliche Erfahrungen, Gefühle und Reaktionen deutschsprachiger jüdischer Flüchtlinge, die von den Nationalsozialisten nach Schweden vertrieben wurden" i *Medaon: Magazin für jüdisches Leben in Forschung und Bildung* 2 (2019).

Lene Ewald Hesel

Født 1962. Forfatter, oversætter af en lang række børne- og ungdomsbøger. Sammen med Thomas Harder har hun skrevet *Kæreste Kek. Et dansk søskendepar i krig* (2. udgave 2018) og *En sten for Eva – Bogense 1855-Theresienstadt 1943* (2022).

Thomas Harder

Født 1959. Oversætter og forfatter til en række bøger om oversættelse, Italien og Anden Verdenskrig, blandt andre *Anders Lassens krig – 9. april 1940-9. april 1945* (5. udg. 2024) og *Birk – Historien om Kaj Birksted* (2024).

Janus Møller Jensen

Født 1974. Direktør for Dansk Jødisk Museum. Ph.d. i korstogenes historie fra Syddansk Universitet i 2005. Tildelt Det Frie Forskningsråds Ung Eliteforskerpris i 2006. Leder i museumsverdenen som afdelingsleder ved Nyborg Slot/Østfyns Museer siden 2009 og som direktør på Koldinghus, inden han i 2020 tiltrådte som direktør på Dansk Jødisk Museum. Har holdt foredrag i Skandinavien, Europa, USA og Mellemøsten og udgivet en række bøger og artikler på dansk, tysk og engelsk.

Maja Kruse

Interdisciplinær ph.d.-studerende på University of Maine. Cand.mag. i Tyske Studier og Geografi og Geoinformatik

på Syddansk Universitet og Københavns Universitet. Har arbejdet som forskningsassistent og GIS-projektleder på Anne Kelly Knowles' Holocaust Geographies Projects siden 2019.

Norbert Krüger

Født i Bochum i Tyskland i 1965. Har boet i Danmark siden 2003 og fik dansk statsborgerskab i 2020. I sin forskning som professor på Syddansk Universitet i Odense arbejder han med den menneskelige perception, kunstig intelligens, robotteknologi og videnskabsteori. Har studeret matematik og filosofi i Bochum. Medlem af Metodistkirken i Odense. I sin fritid skriver han historiske romaner med et religiøst fokus under pseudonymet Jakob Matthiessen. Hans debutroman, *Tod oder Taufe – Die Kreuzfahrer am Rhein*, blev udgivet i 2021 og genudgivet i andet oplæg i 2023. I projektet "Antisemitismusvorbeugung vor dem Hintergrund der Geschichte der SchUM-Städte" bliver pædagogisk materiale, som baserer sig på enkelte scener i romanen, udviklet for at forbygge antisemitisme.

Heidi Hadassah Laura

Forfatter og ph.d. i jødisk historie og kultur, tidligere mangeårig medarbejder ved *Weekendavisen*. Hun har blandt andet udgivet *Den jødiske verden: Kultur og fællesskab* (Politikens Forlag) og *Den stille filantrop: Johannes Hage og hans tid* (Gads Forlag).

Birgit Nahrstedt

Født i Storkøbenhavn i 1966 og har en dansk tysk familiebaggrund, som er dybt påvirket af nazisternes terror. Har en kandidatgrad i samfundsøkonomi og har efterfølgende studeret matematik og erhvervsøkonomi. I dag underviser hun på ZBC Slagelse.

Ninon Schloss

Født 1944. Studerede tysk og russisk på Københavns Universitet, men skiftede til N. Zahles Seminarium, hvor hun uddannede sig til lærer med linjefag i tysk

og samtidsorientering. Aktiv i Venstresocialisterne og senere med til at stifte de første kvindegrupper i Socialdemokratiet sammen med Ritt Bjerregaard og Birte Weiss. Skrev i *Politisk Revy* og andre medier, især om kønsroller, alternative familieformer og seksualpolitik. Lærer i Haarby fra 1980. Underviser i pædagogiske fag ved Odense Seminarium (nu UC Lillebælt) fra 1997 til sin pensionering i 2014. Medstifter af Snublesten Fyn.

Allan Uri Cohn Shapiro

Cand.psych.aut. og studielektor i ledelse ved Forsvarskademiets i København. Som psykologistuderende var han i slutningen af 1990'erne involveret i at indsamle Shoah Foundation videointerviews i Danmark. Har siden 2017 arbejdet på at rejse midler og organisere indekseringen af disse. Han er en del af det danske jødiske samfund og kender personligt mange af de interviewede og deres familier.

Therkel Stræde

Lektor emeritus i samtidshistorie ved Syddansk Universitet i Odense og medlem af bestyrelsen for Selskabet for Dansk Jødisk Historie samt Netværk for Nazisme- og Holocauststudier. Har op gennem 1980-1990'erne gennemført mere end 100 livshistoriske Oral History-interviews med ofre for nazistisk slave- og tvangsarbejde i mange lande, særligt overlevende fra Auschwitz, og var med i den kreds af forskere, der i 1999 fik adgang til at arbejde med Shoah Foundation videointerviews med henblik på at evaluere disses egnethed som forskningsværktøjer. Han har benyttet iWitness-plattformen i undervisningen siden dennes etablering og baseret flere af sine undervisningsforløb på Shoah Foundation videointerviews. Studieophold ved USC Shoah Foundations forskningsinstitut i Los Angeles 2017.

ARTIKLER

Forord..... 4

Portræt af stifteren som en ung mand: Falk Meyer Rudaizky

Af Philip H. Blüdnikow 6

Kufferten fra Solinger Straße – Else Urys liv og skæbne

Af Thomas Harder og Lene Ewald Hesel..... 17

Min far og hans tysk dansk jødiske familie. Erindringer

Af Ninon Schloss..... 33

Hvorfor blev jøder fra Danmark ikke sendt til den sikre død i Auschwitz?

Af Bent Blüdnikow 49

Når jøder bliver gjort til fjender – Antisemitisme(r) før, nu og i fremtiden

Antisemitter i det 21. århundrede: Sverige og Danmark som foregangslande?

Af Lars Dencik 57

Danske Holocaust-overlevende i Shoah Foundation videointerviews

Af Maja Kruse, Allan Cohn Shapiro og Therkel Stræde 83

Kirkelige holdninger til jøder under Hitler-regimet: Kan vi i Danmark lære af de tysk kristnes selvrefleksioner?

Af Norbert Krüger og Birgit Nabrstedt..... 105

I løgnenes rige

Af Heidi Hadassah Laura..... 128

Årsberetning Dansk Jødisk Museum 2024 – Fremskridt, forandringer og kriser

Af Janus Møller Jensen..... 132

BOGANMELDELSER 141

BIDRAGYDERE..... 152

ABSTRACTS..... 154

978-87-92282-15-6

9 788792 282163 >